

انتشارات دانشگاه رازی

خاستگاه خیزش

سرآغازی بر جامعه‌شناسی توسعه
و جنبش‌های اجتماعی در ایران

پروفسور محمدرضا (فریبرز) همزه‌ای

۱۳۸۴

انتشارات طاق‌بستان

خاستگاه خیزش

سرآغازی بر جامعه شناسی توسعه و جنبش‌های
اجتماعی در ایران

از:

پروفسور محمد رضا فریبرز همزه‌ای
(PhD, Dr. phil., PDr., Dr. habil.)

ویراستار:

دکتر عبدالحمید پایزن

نشر دانشگاه رازی

انتشارات طاق بستان

کرمانشاه ۱۳۸۴

همزهای، محمدرضا، ۱۳۲۸ -

خاستگاه خیزش: سرآغازی بر جامعه‌شناسی توسعه و جنبش‌های اجتماعی در ایران / از: محمدرضا (فریبرز)

همزهای - کرمانشاه: طاق‌بستان، ۱۳۸۴.

۳۱۴ ص.

ISBN ۹۶۴۵۹۰۵۸۱۸

فهرست‌نویسی بر اساس اطلاعات فیبا.

۱. جنبش‌های اجتماعی - ایران. ۲. ایران - اوضاع اجتماعی. الف. عنوان

HN ۶۷۰/۲ / آ ۸۵۸ ۱۳۸۴

۳۰۳/۴۸۴

انتشارات طاقبستان

عنوان: خاستگاه خیزش: سرآغازی بر جامعه‌شناسی توسعه و جنبش‌های اجتماعی در ایران

مؤلف: پروفسور محمدرضا (فریبرز) همزهای

ناشر: انتشارات طاق‌بستان تلفن: ۷۲۹۱۷۳۲ فاکس: ۷۲۷۱۶۴۳

طراح جلد: سعیده اولایی

شابک: ۸-۸۱-۵۹۰۵-۹۶۴

چاپ: بهمن

نوبت چاپ: اول، ۱۳۸۴، کرمانشاه

شمارگان: ۱۰۰۰

قطع: وزیری ۳۱۴ ص

همه حقوق چاپ محفوظ می‌باشد.

بنام خداوند جان و خرد

به بهانه‌ی بیان سپاس از نویسندگی اثری با ارزش

برای ورود به دنیای توسعه و توسعه یافتگی، بررسی و کنکاش در تاریخ و فرهنگ گذشته‌ی هر ملتی نه تنها ضروری، بلکه از بایستگی افزونی برخوردار است؛ چرا که تدوین و طراحی الگوی توسعه‌ی هر کشور همبسته و وابسته به روند شکل‌گیری تاریخ آن کشور می‌باشد. از دیگر سو، بررسی دقیق و ژرفانگرانه‌ی رویدادهای تاریخی به وسیله‌ی پژوهشگران، به شکلی کاملاً جدی رخ می‌نماید. شاید در کشور بزرگ و پهناور ایران، بررسی رویدادهای تاریخی متعلق به نسل‌های پیشین کم‌صورت نگرفته باشند، لیکن چیزی که کمتر بدان پراخته شده است، یافتن رابطه‌های پنهانی و ناآشکار بین حادثه‌هایی است که طی سده‌ها و هزاره‌های مختلف به وجود آمده‌اند. نوشتار حاضر که با دستان توانای دانشمند گرانقدر جناب پروفسور محمدرضا همزه‌ای به رشته‌ی تحریر در آمده است، حاصل تلاش علمی و پژوهشی پیگیر، مستمر و طولانی ایشان در میدان‌های تاریخی و جامعه‌شناسی ایران و آشکارسازی رابطه‌های پنهانی عامل‌های تاریخی در بروز و ظهور رویدادهای تاریخی است. یکی از بارزترین ویژگی‌های این نوشتار با ارزش نگاه دقیق و موشکافانه‌ی نویسنده به این رابطه‌ها در گذر زمان‌های بسیار طولانی است. نگارنده‌ی کتاب از زاویه‌ای پژوهشگرانه ریشه و روند شکل‌گیری جنبش‌ها یا خیزش‌های اجتماعی ایران را با بهره‌گیری از مطالعاتی بسیار گسترده پیرامون این رخدادها از دید

پژوهشگران و صاحبان نظر در حوزه‌ی تاریخ و جامعه‌شناسی مورد کنکاش قرار می‌دهد. این تلاش علمی زمان‌بر که به تعبیر نویسندگان ویژه‌ای استوار است و گمانه‌های تازه‌ای در پیرامون جنبش‌های تاریخ ایران مطرح می‌نماید، در نوع خود، به لحاظ روش پژوهش و نتیجه‌گیری از روند شکل‌گیری این خیزش‌ها، اگر نگوییم بی‌نظیر، ولی با اطمینان زیادی می‌توان گفت کم‌نظیر است.

این نوشتار خواننده را با نگاه مشتاقانه به دل تاریخ گذشته و فضای خاص جنبش‌های اجتماعی گروه‌ها و قوم‌های مختلف، اعم از شهری و روستایی و یا کوچ‌نشین، می‌برد و نشان می‌دهد که چرا و چگونه فرهنگ غنی و باستانی این مرزوبوم در سایه‌ی سلسله‌های پادشاهی تهاجمی گروه‌های کوچ‌نشین بیگانه، هویت و ماهیت خود را از دست می‌دهد. روز به روز در سایه‌ی عدم تعلق خاطر حاکمان غریبه، ضعیف‌تر و ضعیف‌تر می‌شود؛ تا جایی که حتی به لحاظ قلمرو جغرافیایی در پایان حکومت قاجار، ایران فرهنگی که سرزمین‌های وسیعی را شامل می‌شد، به گستره‌ی امروزه محدود می‌شود. شاید دستیابی به حلقه‌های مفقوده‌ی تاریخی بتواند در آشکارسازی علت‌های بی‌اعتمادی، ناخودباوری و عدم اتکا به فرهنگ، منابع و نیروهای داخلی، برنامه‌ریزان و تصمیم‌سازان را یاری دهد.

نویسنده نه تنها ادعا ندارد که تمام جنبش‌ها را در زیر ذره‌بین نگاه خود قرار داده است، بلکه با چند تکرار بیان می‌کند که تنها به بررسی برخی از مهم‌ترین خیزش‌ها پرداخته است. در عین حال در بیان ویژگی‌های این نمونه‌ها واقعیت‌های با ارزشی آشکار می‌شود. از جمله مواردی که بصورتی بارز جلوه می‌کند و با شرایط فعلی کشور سازگار می‌نماید، اشاره به جنبش قرمطیان است که نویسنده در زمره‌ی جنبش‌های دینی از آن یاد می‌کند و با استناد به

نوشته‌ی ناصر خسرو تشریح می‌نماید که چگونه یک جنبش دینی آرمانگرا می‌تواند در بحرین برای مدت ۱۵۰ سال حکومتی طولانی را با معیارهای ویژه‌ی خود که مبتنی بر برابری‌های اجتماعی است، در حوزه‌ی مدیریت کلان جامعه به اجرا در آورد. جنبش‌هایی از این دست می‌تواند در راستای تقویت خودباوری ما نقش مؤثری را ایفا نماید.

در پایان، ضمن آرزوی موفقیت‌های افزون‌تر برای نویسنده گرامی در جهت انتشار آثاری ارزشمند که طرح‌واره اندیشه‌های آن را در ذهن دارد و نیز گمانه‌های بی‌بدیل ایشان در میدان‌های جامعه‌شناسی، تاریخ و توسعه‌ی پایدار اجتماعات بشری با تاکید بر ایران فرهنگی و نیز ایران باختری (از جمله کرمانشاه)، مطالعه‌ی این نوشتار با ارزش را به تمامی علاقمندان، پژوهشگران و دانشجویان عزیز که سرمایه‌های علمی ایران بزرگ هستند، پیشنهاد می‌نمایم. باشد که صاحبان قلم و اندیشه با چنین دید ژرف‌نگرانه رخدادهای مهم تاریخ کشور را مورد بررسی و کنکاش قرار دهند.

دکتر عبدالحمید پاپ‌زن

کرمانشاه، فروردین ماه ۱۳۸۲

فهرست	۴
پیشگفتار	۷
چکیده‌واره	۱۰
۱) نگاهی به مفهوم گرایی و روش پژوهش	۱۵
۱-۱) زمینه	۱۸
۲-۱) جنبش‌های اجتماعی با شکل غیردینی	۲۱
۳-۱) جنبش‌های اجتماعی با شکل دینی	۲۵
۴-۱) پیدایش، پرورش و گسترش: یک نمونه‌گرایی	۲۸
۵-۱) پژوهش‌های جامعه‌شناسی	۳۱
۶-۱) روش پژوهش	۳۴
۷-۱) شیوه‌ی نگارش	۳۸
۲) زمینه‌های اجتماعی، اقتصادی و جغرافیایی ایران	۴۲
۱-۲) ویژگی‌های برجسته‌ی زمینه‌های تاریخ ایران	۴۲
۲-۲) ساختار اقتصاد روستایی	۶۴
۲-۲=الف) زندگی کشاورزی	۶۴
۲-۲=ب) زمین و زمینداری	۶۶
۲-۲=پ) روش واگذاری زمین	۷۲
۲-۲=ت) کوچ‌نشینی و گله‌داری	۷۶
۲-۲) زمینه‌ی اجتماعی و اقتصادی زندگی شهری	۷۷
۲-۲=الف) صنعت و صنعت دستی در شهر	۷۷
۲-۲=ب) صنف و روش صنفی در ایران	۸۱

- ۸۷..... (۴-۲) همیستاد مالیاتبندی
- ۹۱..... (۵-۲) جغرافیا
- ۹۱..... (۲-۵-الف) (زمینه‌ی جغرافیایی
- ۹۳..... (۲-۵-ب) ساختار جغرافیایی ایران
- ۹۶..... (۲-۵-پ) شیوه‌ی آبرسانی
- ۱۰۱..... (۲-۶) برده‌داری
- ۱۰۱..... (۲-۶-الف) اصل و سرزمین بردگان
- ۱۰۳..... (۲-۶-ب) بکارگیری بردگان
- ۱۰۶..... (۲-۷) نتیجه و گزارش
- ۱۰۹..... (۳) جنبش‌های اجتماعی در ایران
- ۱۰۹..... (۳-۱) جنبش‌های اجتماعی با شکل غیر دینی
- ۱۰۹..... (۳-۱-الف) جنبش‌های ملی گرای مولیان و شعوبی
- ۱۱۷..... (۳-۱-ب) یاغیان، عیاران و لوتی‌ها و جنبش‌های اجتماعی ایران
- ۱۲۴..... (۳-۲) جنبش‌های اجتماعی با شکل دینی
- ۱۲۴..... (۳-۲-الف) جنبش‌های درونگرا
- ۱۳۱..... (۳-۲-ب) جنبش‌های برونگرا و پیکارگر
- ۱۳۲..... ۱. دوره‌ی فرمانرانی عرب (اموی و عباسی)
- ۱۵۳..... ۲. دوره‌ی فرمانرانی ترک‌های سلجوقی
- ۱۶۵..... ۳. دوران فرمانرانی مغول
- ۱۷۲..... ۴. دوران فرمانرانی ترکمانان
- ۱۸۰..... ۵. دوران فرمانروایی افشار و قاجار
- ۱۸۸..... (۳-۲) ویژگی‌های برجسته‌ی جنبش‌های برونگرا و پیکارگرا

۴-۳ - نتیجه و گزارش ۲۰۳

۴ - یادداشت‌هایی در باره‌ی چگونگی پیدایش و گسترش

جنبش‌های اجتماعی ایران ۲۰۴

۱-۴ همستیزی و پیدایش جنبش‌های اجتماعی ایران ۲۰۶

۲-۴ جهان‌بینی دوگانه‌گرا: واکنشی به همستیزی موجود ۲۱۵

۳-۴ جهان‌بینی مانی و مزدک: دو جریان در دوگانه‌گرایی ایرانی ۲۱۷

۴-۴ گروه فرهمند و رهبر فرهمند ۲۲۰

۵-۴ آرزوهای آرمانشهری جو ۲۲۶

۶-۴ بازتاب انگاره‌ی آرمانشهری خواهی در ملی‌گرایی و بوم‌گرایی ۲۲۸

۷-۴ جنبش‌ها و طبقه‌های اجتماعی ۲۳۳

۸-۴ فراز و فرود جنبش‌های اجتماعی ۲۳۷

۹-۴ - هزاره‌گرایی کوچ‌نشینان ۲۴۰

۱۰-۴ قدرت و نهادگرایی ۲۴۳

۱۱-۴ - نمادگرایی، آیین‌گرایی و نیروی انقلابی نهانی ۲۴۷

۵ نتیجه و گزارش پایانی ۲۵۳

۶ یادآوری ۲۵۶

۷ کتابشناسی ۲۶۷

در باره‌ی نگارنده ۳۰۰

پیشگفتار

کتابی را که در دست دارید دستاورد پژوهش‌های چندین ساله‌ای است که دستکم پنج سال آن پیوسته انجام پذیرفته است که تنها بخشی از آن با نام **Land of Revolutions** در سال ۱۹۹۱ میلادی در شهر **Göttingen** در آلمان انتشار یافته است. افزون بر پژوهش‌های پیوسته‌ای که در سال ۱۹۸۵ به پایان رسید، در دو دهه‌ی گذشته نیز بررسی موضوع جنبش‌های اجتماعی در پیوند با توسعه‌ی اجتماعی و اقتصادی ایران همچنان پیگیری شده است. این کتاب که در برگیرنده‌ی همه‌ی آن پژوهش‌ها می‌باشد بیشتر بر پایه‌ی پژوهش‌های دانشمندان غربی و اصل گزارش‌های تاریخی استوار بوده و امیدوار است که آغازی باشد بر پژوهش‌های علمی در موضوع جامعه‌شناسی توسعه و جنبش‌های اجتماعی ایران. شاید لازم به یادآوری نباشد که نوشته‌هایی که تا کنون در این میدان به چاپ رسیده‌اند بیشتر شکل روزنامه نویسی یا ژورنالیستیک را دارند و با وجود بهره‌گیری از عنوان "جامعه‌شناسی"، ابزارهای پژوهشی این رشته از دانش را در آنها و بویژه در باره‌ی جنبش‌های اجتماعی، به کار نگرفته‌اند.

در گفتمانی که در باره‌ی ایستایی اقتصادی ایران آمده است، همه‌ی گمانه‌ها یا نظریه‌های سنتی که در باره‌ی ایستایی اقتصادی کشورهای خاورمیانه داده شده‌اند، یک به یک بررسی گردیده و تلاش شده تا با توصیف داده‌های آب و هوایی و تاریخی ایران نشان داده شود که از چه رو بکارگیری آن گمانه‌ها در پیوند با ایران نا درست است. در برابر این گمانه‌ها برای نخستین بار در این پژوهش طرحی از پدیده‌های تاریخی تقدیم گردیده، نشانگر آنکه ایستایی

اقتصادی این کشور تنها می‌توانسته است به جهت این پدیده‌های شگفت تاریخی بوده باشد؛ پدیده‌هایی که در زمانی بیشتر از یک هزاره همی جنبه‌های زندگی ایران را شکل داده‌اند. نگارنده خود به این باور رسیده است که برجسته‌ترین عامل در ایستایی اقتصادی ایران، پدیده‌های نامبرده‌ی بالا بوده‌اند و از اینرو کوشیده است تا برای نخستین بار گمانه یا نظریه‌ای را با شرح کم و بیش مفصل آن پدیده‌ها عرضه نماید، به این امید که این گمانه آغازی بر گفت‌وگو‌هایی پایه‌ای باشد که در آنها بویژه به بررسی علمی موضوع توسعه پرداخته شود. و از آنجا که گذشته، خود چراغ راه آینده است، امیدوار است که بتوان زمانی به راهکارهایی دست یافت که توسعه‌ی پایدار را برای باشندگان آینده‌ی این سرزمین فراهم سازند.

باید توجه داشت که چیزی که این نگارنده را واداشته که موضوع توسعه را به جنبش‌های اجتماعی پیوند زند، این واقعیت جامعه‌شناختی بوده است که یکی از عامل‌های برانگیزنده‌ی جنبش‌های اجتماعی، ایستایی اقتصادی و اجتماعی است؛ بویژه هنگامیکه این ایستایی با نابرابری اقتصادی و ستم‌های رنگارنگ به انبوه مردم یک سرزمین درآمیخته باشد.

در این کتاب همچنین برای نخستین بار به این موضوع پرداخته می‌شود که ایران به گونه‌ی شگفتی خاستگاه خیزش‌ها و جنبش‌های اجتماعی کوچک و بزرگ بوده است که شاید از این دیدگاه در همه‌ی جهان بیمانند باشد. وجود این همه جنبش و خیزش اجتماعی، بویژه به گونه‌ی ستیزه‌جویانه و خشن، خود نشانگر همیستادی ایستا و ستمگرانه می‌باشد که واکنش مردم به ستوه آمده‌ی آنها، تنها در شکل جنبش‌ها و خیزش‌ها امکان‌پذیر می‌ساخته است.

اگر چه جنبش‌های بررسی شده در این کتاب تنها آنهایی را در بر می‌گیرد که تا سده‌ی بیستم میلادی و پیش از جنبش مشروطه پدیدار گشته‌اند، ولی

خوانندگان خود به این پدیده برخورد می‌کنند که دیگر جنبش‌های اجتماعی هم که در سده‌ی بیستم میلادی پدیدار شدند، همگی و یا بیشتر آنها، تکرار همان گونه‌ها و سنخ‌هایی بوده‌اند که بیش از پانزده سده‌ی پیوسته با نام‌های گوناگونی در این سرزمین نمایان می‌شدند. این پدیده‌ی شگرف را البته می‌توان فهمید، هنگامیکه ببینیم که در همین دوران دراز هزاره‌ای، همه‌ی سازمان‌های سیاسی و اقتصادی و اجتماعی نیز به همانگونه چنان ایستا بوده‌اند که بسختی کمترین دگرگونی در آنها یافت می‌شود. پس خواه نا خواه، جنبش‌ها و خیزش‌هایی هم که در واکنش و یا به امید دگرگون ساختن آن سازمان‌ها به وجود می‌آمدند، خود می‌توانستند تنها به همان چند شکل رایج بروز کنند.

با همه‌ی اینها، سده‌ی بیست و یکم میلادی بسیاری از ساختارهای سنتی را دگرگون ساخته است، اگر چه برخی از آنها همچنان بر جای مانده‌اند. با وجود همه‌ی اینها، این نگارنده باور دارد که همه‌ی آنچه که در این پژوهش به میان کشیده شده است سرآغازی خواهند بود، برای بسیاری از گفتمان‌های پایه‌ای آینده و اکنون؛ و آن هم نه تنها در باره‌ی توسعه و جنبش‌های اجتماعی، بلکه در میدان‌هایی چون هویت و شخصیت ملی.

چکیده‌واره

این پژوهش با نام "خاستگاه خیزش: سرآغازی بر جامعه‌شناسی توسعه و جنبش‌های اجتماعی ایران" دارای سه بخش اصلی می‌باشد. بخش نخست به شرح و توضیح داده‌های موجود در جامعه‌ی ایران در پیوند با جنبش‌های اجتماعی دوران‌های تاریخی می‌پردازد. برخی از جنبش‌های اجتماعی ایران از دیرباز تا سده‌ی هفدهم در بخش دوم معرفی می‌شوند. بر پایه‌ی گمانه‌های گوناگون در بخش سوم کوشش می‌شود به تجزیه و تحلیل جنبش‌های اجتماعی در میدان جامعه‌شناسی به شناختی در باره‌ی عامل‌های پیدایش جنبش‌های هزاره‌گرا دست یافته و روند گسترش، پایایی و سرانجام آنان نشان داده شود. تا کنون نظریه‌های گوناگونی در باره‌ی پدیده‌های اجتماعی جامعه‌های شرقی از سوی دانشمندان و خاورشناسان اروپایی داده شده که بیشتر آنان به دلیل شناخت کم این پژوهشگران، چندین سده‌ی پیاپی تصورات نادرستی را در باره‌ی این جامعه‌ها بر پا نگاهداشته‌اند. از اینرو در بخش نخست کوشیده می‌شود تا بر پایه‌ی تازه‌ترین آگاهی‌های بدست آمده به معرفی پایه‌های اصلی جامعه‌ی ایران در درازای تاریخ پرداخته و نشان داده شود که، دستکم در مورد ایران، نظریه‌های داده شده نادرست می‌باشند. از آن جمله نظریه‌ی شناخته شده‌ی "روش تولید آسیایی" و نظریه‌های دیگری مانند "جامعه‌ی هیدرولیک" هستند که در پایان با نظریه‌ی کلاسیک اروپاییان در باره‌ی "استبداد شرقی" در پیوند می‌باشند. اگر چه عامل‌های یاد شده در نظریه‌های

بالا گاه و بیگاه در دگرگونی‌های اجتماعی جامعه‌ی ایرانی نقشی داشته‌اند، ولی یکی از مهمترین پدیده‌های تاثیرگذارنده از دیدگاهشان پوشیده مانده بود. این پدیده‌ی مهم، هجوم پی در پی ایل‌های کوچ‌نشین از سرزمین‌های همسایه‌ی ایران و به ویژه ترکستان و مغولستان بوده‌است. در این بخش کوشش بر آن بوده است تا پس از تحلیل از داده‌ها در رد نظریه‌های روش تولید آسیایی و جامعه‌ی هیدرولیک، به ترسیم یک طرح تاریخی پرداخته شود که در آن نشان داده می‌شود که جامعه‌ی ایران در چنگ یک رشته چرخه‌های بهم‌پیوسته از پدیده‌های تاریخی قرار داشته که با هجوم چندین عشیره‌ی همپیمان آغاز می‌گردیده است. این کوچندگان پس از شکست دادن ارتش منظم، به تشکیل یک خاندان تازه‌ی حکومتی پرداخته و خود جایگزین سلسله‌های پیشین می‌گردیدند. در نسل‌های بعدی، پس از آنکه این پادشاهان عشیره‌ای به ایجاد ارتش منظم دست زده و خود از زندگی کوچ‌نشینی دست می‌کشیدند، پیوند کهن خود را با کوچندگان از دست می‌دادند. همانگونه که ابن خلدون بخوبی نشان داده، این پادشاهان که سرشت و کنش عشیره‌ای خود را به فراموشی می‌سپردند، خود از کوچندگان تازه نفس شکست خورده و جای خود را به گروهی جدید می‌دادند، تا ایشان نیز به همان سرنوشت دچار شوند. در این بخش از پژوهش به درازا به این مطلب پرداخته شده که چگونه چرخه‌های اهریمنی تاریخی، تشکیل شده از: یورش کوچندگان، تشکیل سلسله‌های حکومت‌گر، دوره‌ی فترت و پس از آن دوره‌ی هرج و مرج و آنگاه یورش کوچندگان جدید، سبب اصلی ایستایی اقتصادی و اجتماعی جامعه‌ی ایرانی در گذشته‌ی تاریخی بوده است. بیشتر جنبش‌های اجتماعی در دوران‌های تاریخی، دستاورد چرخه‌های تاریخی یادشده‌ی بالا و واکنش‌هایی در برابر سلسله‌های فرمانرانی بودند که از سوی کوچگرایان بنیاد نهاده شده بودند.

بخش دوم این پژوهش به معرفی و گونه‌شناسی برخی از جنبش‌هایی می‌پردازد که در دوران‌های گوناگون تاریخ حکومتی ایران پیدا شدند. نگاهی کوتاه ما را به این دریافت می‌رساند که شمار جنبش‌های اجتماعی بسیار بالا بوده‌است. این در عین حال نمایانگر داده‌های ویژه‌ی این سرزمین در سنجش با جامعه‌های دیگر می‌باشد. بسیاری از جامعه‌های شرقی یورش چادرنشینان را تجربه کرده‌اند، ولی تبدیل آن به یک چرخه‌ی اهریمنی بسیار بسته، ویژه‌ی جامعه‌ی ایران است که خود تبدیل این سرزمین را به خاستگاه خیزش‌های اجتماعی می‌تواند توجیه نماید.

معرفی و گونه‌شناسی یا سنخ‌شناسی جنبش‌های اجتماعی، بستگی به وجود و دسترسی به گزارش‌های تاریخی در باره‌ی آنها را داشته است. اگر چه در هر دوره تنها جنبش‌های مهم معرفی شده‌اند، ولی گزارش‌های موجود به اندازه‌ای بوده‌اند که این بخش بتواند بخوبی به یک گونه‌شناسی جامعه‌شناسانه از جنبش‌های اجتماعی بپردازد. نخستین بخش‌بندی جنبش‌های اجتماعی از آغاز تا دوره‌ی مشروطیت، میان جنبش‌های دینی و غیردینی انجام گرفته است. یکی از مهمترین جنبش‌های غیر دینی در تاریخ ایران یک سری جنبش‌های ملی و فرهنگی متعلق به مولیان (موالی) و شعوبیه بوده که در دوران فرمانرانی عرب پدیدار شده‌اند. از دیگر جنبش‌های این گروه جنبش‌های دیرپای یاغیان، عیاران و لوطیان بودند که به صورت پراکنده در همه حال در یک نقطه از ایران برپا بوده‌اند. در برابر این‌ها جنبش‌های زیاد و بزرگی با کاربرد گسترده، در سراسر تاریخ ایران پیدا شده‌اند که چون جنبش‌های دیگر بر گامه‌ی^۱ خاندان‌های حکومتی براه افتاده، ولی بر خلاف گروه‌های پیشین جنبه‌های دینی

داشته‌اند. این جنبش‌ها به دو گونه بروز کردند، یکی جنبش‌های درون‌گرا و دیگر جنبش‌های برون‌گرا و پیکارجو. درون‌گرایان که به شکل فرقه‌های صوفیان و درویشان در همه‌ی دوره‌های تاریخی نمایان شدند، تلاش خود را بیشتر در دگرگونی درونی انسان‌ها به کار می‌بردند که خود اندام‌های سازنده‌ی جامعه هستند، در حالیکه جنبش‌های برون‌گرا و پیکارگر مستقیم با حکومتگران درگیر شده و همیشه انگیزه‌ی دگرگونی همیستاد سیاسی و اجتماعی را داشتند. بخش سوم پژوهش می‌کوشد تا با در نظر گرفتن آگاهی‌های بدست آمده به بررسی چگونگی پیدایش و گسترش جنبش‌های اجتماعی بپردازد. در آغاز این بخش به مسئله‌ی همستیزی یا تضاد به عنوان یکی از ریشه‌های اصلی پیدایش جنبش‌های اجتماعی پرداخته می‌شود. این همستیزی میان دو گونه روش تولید یعنی میان تولید کشاورزی و تولید دامداری است. این گونه همستیزی از کهن‌ترین دوران تاریخ ایران همه‌ی پایه‌های زندگی باشندگان این سرزمین را تحت الشعاع قرار داده است. در زمان‌های دور، حتی آریاییانی که به این سرزمین هجوم آوردند، خود دامداران کوچنده‌ای بودند که تمدن‌های پیشرفته‌ای را که در بین‌النهرین یا مسوپوتامیا^۲ و سند بر پا بودند، ویران ساختند. این همستیزی بزرگ و دیگر تضادهایی که زندگانی مردمان این سرزمین را در همه‌ی میدان‌ها در بر گرفته بودند، سبب شدند که ایران یکی از مهمترین خاستگاه‌های جهان‌بینی دوگانه‌گرایی گردیده و بر آن، بنیاد سترگی از فرهنگ دینی و فلسفی ساخته شود. بر پایه‌ی همین بنیاد دینی-فلسفی بود که مانی و مزدک دیدگاه‌هایی را پرورش دادند که به جهت توجه‌شان به جنبه‌های اجتماعی، آغازگر دو جریان ایدئولوژیک برای جنبش‌های اجتماعی همه‌ی

دوره‌های پس از خود گردیدند. این درست در ادامه‌ی تکامل جهان‌بینی دوگانه‌گرای ایرانی بود که اندیشه‌هایی بر پایه‌ی انگاره‌های "گروه فرهمند" و "رهبر فرهمند" شکل گرفتند که استراتژی جنبش‌ها را به گونه‌هایی تحت‌تاثیر قرار دادند. افزون بر این، در پیوند با انگاره‌های "هزاره‌گرایی" و "گروه‌فرهمند" آرزوهای "آرمانشهری" توانست رنگ و بوی ملی‌گرایی و بوم‌گرایی یابد.

در کند و کاوی که در باره‌ی پیروان جنبش‌های اجتماعی ایران انجام شده، این مطلب روشن می‌گردد که در بیشتر موردها پیروان درجه‌ی یکم و دوم این جنبش‌ها از کشاورزان و صنعتگران و دیگر مردم بومی تشکیل می‌شدند و گرایش‌های ملی‌گرایانه و بوم‌گرایانه آنان واکنش‌های طبیعی در برابر هجوم فرمانرانی قوم‌های بیگانه بوده است. البته ما در سده‌ی ۱۶ میلادی شاهد یک پدیده هستیم که در آن بحران‌هایی سبب می‌شوند که ایل‌های کوچنده در آناتولی به سوی صوفیان صفوی جلب شوند و ایشان را در رسیدن به حکومت سیاسی یاری داده و آغازگر دوره‌ی تازه‌ای در تاریخ ایران گردند. در این مورد کوچندگان با پذیرفتن یک انگارگان یا ایدئولوژی که در گذشته ویژه‌ی جنبش‌های کشاورزان و شهرنشینان بود و با آمیختن آن با توانایی جنگی خود، توانستند به پیروزی برسند و سلسله‌ای حکومتگر را پایه‌گذاری کنند. این خود یک پدیده‌ی کم‌بروز بود، چرا که پیش از آن، تنها یک جنبش شهریان و روستاییان توانست حکومتی تشکیل دهد و آن جنبش قرمطیان بود. تفاوت بسیاری میان هزاره‌گرایی و آرمانشهری دو جنبش قرمطیان و صوفیان وجود داشته که افزون بر آنها توفیرهای چندی نیز در روند ادامه‌ی جنبش پس از رسیدن به قدرت را می‌توان میان این دو مشاهده کرد. در پایان این بخش به تحلیل‌هایی در مورد روند جنبش‌هایی پرداخته می‌شود که شکست می‌خورند و

با نمادگرایی، نیروی انقلابی خود را درنهان نگاه می‌دارند تا در زمان مناسب دوباره به صحنه وارد شوند.

۱) نگاهی به مفهوم‌گرایی و روش پژوهش

"جنبش‌های اجتماعی" یکی از شاخه‌های جامعه‌شناسی می‌باشد که در چند دهه‌ی گذشته دارای شکوفایی بسیاری بوده است. در این چند دهه، پژوهش‌های فراوانی از دیدگاه عملی و مفهوم‌شناسی درباره‌ی جنبش‌های اجتماعی انجام گردیده است. این توجه جامعه‌شناسان را نمی‌توان تصادفی انگاشت. در دهه‌های گذشته جنبش‌های اجتماعی بخش برجسته‌ای از زندگی مردم در سراسر جهان گردیده است. این واقعیت اجتماعی چنان گسترده است که همه‌ی گروه‌های مردمی از کوچک و بزرگ، صنعتی یا سنتی را در برگرفته است.

جامعه‌شناسان نه تنها در پی فهم ساخت‌های ایستای جامعه‌ی انسانی بوده‌اند، بلکه کوشیده‌اند به دریافت ساخت‌های پویا نیز برسند. ولی دریافت درست ساخت‌های پویای اجتماع، چه در زمان تاریخی و چه در زمان کنونی، بستگی به این دارد که فرایندهای گوناگونی که در ساختن آنها دست داشته‌یا دارند، به درستی شکافته شوند.

جامعه‌ی ایران از جمله جامعه‌هایی است که در آنها جنبش‌های اجتماعی فراوان و پشت سرهم پدیدار شده‌اند. نگاهی به تاریخ این کشور نشان می‌دهد که شماره‌ی جنبش‌ها، شورش‌ها و انقلاب‌هایی که در آن رخ داده‌اند به نسبت

بسیار بالا می‌باشد. ولی با وجود این، کنکاش‌های انجام شده درباره‌ی جنبش‌های اجتماعی ایران در آغاز راه قرار دارد و در قلمرو جامعه‌شناسی هیچ پژوهش روشمند و درخور توجه‌ای انجام نشده است. دیگر اینکه برای انجام یک پژوهش پایه‌دار و روشمند لازم است تا چشم‌اندازی روشن از جنبش‌های پیشین از یک سو و زمینه‌ی اجتماعی و اقتصادی جامعه‌ی ایران از سوی دیگر فراروی پژوهنده باشد. دستکم در رشته‌ی جامعه‌شناسی باید از شکافتن و بررسی جنبش‌های اجتماعی بدون در نظر داشتن زمینه‌های اجتماعی و اقتصادی آنها خودداری نمود. شاید متعهدانه این باشد که در صورت نداشتن چنین تصویری به انجام پژوهش دست نزد. تنها در آن صورت می‌توان از پی‌افکنی پایه‌های نادرست برای پژوهش‌های آینده خودداری نمود. در نتیجه برای درک بهتر جنبش‌های کنونی، منطقی‌تر آن است که نخست شناخت خود را درباره‌ی جنبش‌هایی که در گذشته پدیدار شده‌اند بالا ببریم و آن نیز تنها از راه پژوهش روشمند این جنبش‌ها امکان پذیر خواهد بود. برپایه‌ی همین فرضیه این پژوهش کوشیده شده است تا در سرآغاز کار نگاهی به جنبش‌های تاریخی افکنده، سپس به رده‌بندی و سنخ‌سنجی آنان از کهن‌ترین زمان تا سده‌ی بیستم پردازیم تا با رده‌بندی درست شکل‌ها و فرم‌ها به مفهوم و شناخت روشن‌تری^۲ دست یابیم و در پایان بر دانش خود از پدیده‌ی جنبش‌اجتماعی بیفزاییم.

با این همه سنخ‌شناسی دارای کمبودهای ویژه‌ی خود می‌باشد، بویژه هنگامیکه کوشیده باشیم تا پیش از اندازه‌ی نیاز سنخ‌ها، گونه‌ها، رده‌ها و خرده رده‌های^۳

^۲ A greater conceptual and epistemological clarification

^۳ Classes and sub-classes